

RUSKÁ REVOLUCE

Sheila Fitzpatricková

Ruská revoluce

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.cpress.cz
www.albatrosmedia.cz

Sheila Fitzpatricková
Ruská revoluce – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2017

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA a.s.**

RUSKÁ REVOLUCE

SHEILA FITZPATRICKOVÁ

CPress
Brno, 2017

OBSAH

Poděkování	6
Úvod	7
Výchozí situace	29
Společnost	31
Revoluční tradice	42
Revoluce roku 1905 a její dozvuky; první světová válka	54
Únorová a Říjnová revoluce v roce 1917	67
Únorová revoluce a „dvojvládí“	72
Bolševici	81
Lidová revoluce	84
Letní politická krize	90
Říjnová revoluce	96
Občanská válka	107
Občanská válka, Rudá armáda a Čeka	113
Válečný komunismus	121
Představy o novém světě	129
Bolševici u moci	134

Nová ekonomická politika a další vývoj revoluce	143
Disciplinovaný ústup	148
Problém zvaný byrokracie	156
Boj o vedení	163
Budování socialismu v jedné zemi	169
 Stalinova revoluce	 181
Stalin versus pravice	187
Úsilí o industrializaci	195
Kolektivizace	203
Kulturní revoluce	211
 Ukončení revoluce	 223
„Revoluce byla dovršena“	227
„Revoluce byla zražena“	235
Teror	244
 Poznámky	 258
Vybraná bibliografie	272

PODĚKOVÁNÍ

Tato kniha už má nyní za sebou dlouhou historii. První, pracovní verze vznikla v létě roku 1979, kdy jsem působila jako externí postgraduát na Fakultě výzkumu společenských věd Australské národní univerzity. Vřelé poděkování si v této souvislosti zaslouží můj kamarád Harry (T. H.) Rigby, jehož zásluhou jsem byla na tuto vysokou školu pozvána a který pak měl velmi užitečné připomínky k danému rukopisu, ale také R. W. Davies, protože ten upozornil na jistou chybu v textu, jakož i Jerry Hough, který mne během psaní myšlenkově inspiroval a podporoval. Druhé vydání z roku 1993 i to třetí o patnáct let později už spatřilo světlo světa v době mého působení na Chicagské univerzitě a jak mí posluchači, tak kolegové, kteří se účastnili pracovních seminářů o dějinách Ruska, mi v této souvislosti poskytli nesmírně cenné poznatky. S potěšením navíc konstatuji, že někteří tehdejší účastníci magisterského studia od té doby publikovali významné odborné práce, z nichž cituji ve třetím a čtvrtém vydání. Upravený rukopis druhého vydání si přečetl můj manžel Michael Danos; práce na třetím vydání se již nedožil, ale jeho vliv na vše, co píšu, trvá dál. Čtvrté vydání, které držíte v rukou, jsem připravila v Austrálii s pomocí celé řady nových, ochotně spolupracujících kolegů z Univerzity v Sydney; díky řadě mezinárodních konferencí konaných u příležitosti stého výročí Ruské revoluce se navíc naskytla příležitost k opětovnému zdůraznění dlouhodobého významu této události.

ÚVOD

Když v roce 1972 navštívil americký prezident Richard Nixon Čínu, přišla řeč i na Francouzskou revoluci, k níž došlo o téměř dvě stě let dříve. Premiér Čou En-Laj, který byl údajně požádán o názor na její vliv, prý prohlásil, že na něco takového je ještě příliš brzy. Dotazu ovšem pravděpodobně neporozuměl, domníval se, že jde o studentské nepokoje v Paříži v roce 1968. I kdyby tomu ale tak nebylo, šlo o dobrý postřeh, jelikož vyjadřovat se o dopadu nějaké významné historické události je *vždy* předčasné, protože nejde o nějakou statickou záležitost, nýbrž stejně jako náš pohled na minulost nebo i současnost věc neustále se měnící. To platí i o Ruské revoluci, která už prošla nesčetnými rozbory a analýzami, ale nepochybně ji čeká ještě i řada dalších v budoucnu.

Když se v roce 1994 objevilo na trhu druhé vydání knihy *Ruská revoluce*, stalo se tak záhy po jistých dramatických událostech, jelikož koncem roku 1991 se v Sovětském svazu zhroutil komunistický režim a tento státní útvar byl rozpuštěn. Dotyčné události měly celou řadu dopadů na historiky zabývající se ruskou revolucí – otevřely se dříve nepřístupné archivy, světlo světa spatřily nejrůznější paměti, které byly do té doby „v šuplíku“, a uvolnila se stavidla úplně záplavě nových informačních materiálů, zabývajících se především obdobím Stalinovy vlády a represí v SSSR. Devadesátá léta a ještě i počátek prvního desetiletí jednadvacátého století se tudíž staly obzvláště obohacující pro historiky, včetně těch postsovětských, kteří už měli možnost navázat styky s kolegy v zahraničí.

Odrazem této laviny nových informací byla rozsáhlejší bibliografie třetího vydání z roku 2008, zatímco s vydáním čtvrtým jsme dospěli ke stému výročí Ruské revoluce, což je evidentně příležitost k jejímu novému zhodnocení. V postsovětském Rusku však kupodivu panuje jen malá ochota do něčeho podobného se pustit; tato země totiž potřebuje coby základ nové národní identity minulost, s níž by se dalo pracovat, problémem ale zůstává, jak do ní zařadit právě dotyčnou událost. Stalin může být relativně snadno označen za budovatele státu, který Rusko (přesněji řečeno tehdy ještě Sovětský svaz) přivedl k velkému vítězství v druhé světové válce a k vze-stupu v globální velmoc po jejím skončení, už méně jsou si ovšem dnešní obyvatelé této země jisti, jak pohlížet na Lenina a bolševiky.

V tomto čtvrtém vydání bude z nejdůležitějších prací, které se vynořily po roce 1991 a jsou dostupné v angličtině, citováno v poznámkách, jak laskaví čtenáři zjistí, a uvede je i bibliografie.

Zhroucení Sovětského svazu vedlo Rusy i ostatní příslušníky tohoto dnes již bývalého státu k zásadnímu přehodnocení významu revoluce z roku 1917¹; do té doby totiž byla opěvována coby počátek zrození „první socialistické země“ na světě, zatímco najednou ji naopak mnozí vnímali jako chybný krok, v důsledku kterého se Rusko čtyřiasedmdesát let ubíralo špatným směrem. Západní historici sice své názory na dotyčnou revoluci tolik měnit nemuseli, i jejich pohled se však po konci SSSR a studené války trochu změnil. Na tato intelektuální přehodnocování se dosud neusadil veškerý prach, nicméně jedna věc je jistá – pokud budeme hovořit o významu Ruské revoluce, je stále ještě příliš brzy na nějaké definitivní závěry, a vlastně se tak stane až ve chvíli, kdy už k této události nebude přistupováno jako k něčemu nesmírně závažnému, jako k předělu v moderních evropských i světových dějinách. Kniha, kterou máte

před sebou, si klade za cíl popsat průběh Ruské revoluce a očima lidí, kteří se jí zúčastnili, také osvětlit jistá témata, ovšem o jejím významu se bude tak jako v případě Francouzské revoluce diskutovat donekonečna.

Doba trvání revoluce

Revoluce, to je složitá společenská a politická událost převratného charakteru. Historici, kteří se něčím takovým zabývají, tudíž musí mít nutně odlišné názory i na ty nejzákladnější otázky, tedy na její příčiny, cíle, vliv na společnost, politické následky, a dokonce i na to, odkdy dokdy vlastně ta či ona revoluce trvala. Pokud se týče té ruské z roku 1917, nevedou se spory o to, kdy začala, téměř všichni se shodují, že Únorovou revolucí¹, která vedla k abdikaci cara Mikuláše II. a vytvoření Prozatímní vlády.¹ Kdy ale skončila? Bylo po všem už v říjnu 1917, kdy se moci chopili bolševici? Nebo až v roce 1920, poté, co zvítězili v občanské válce? A nebyla náhodou součástí této revoluce i ta Stalinova „seshora“? Či snad máme zastávat názor, že Ruská revoluce trvala až do chvíle, kdy zanikl Sovětský svaz?

Crane Brinton ve svém díle *Anatomie revoluce* přišel s názorem, že tato prochází v rámci určitého cyklu fázemi stoupajícího zapálení pro věc a touhy po radikální změně, dokud nedojde k maximální intenzitě takového úsilí, pak se však dostaví „thermidorské“ období deziluze, kdy začíná docházet k poklesu revolučního nadšení

1 Kořeny ruské revoluce roku 1917 jsou ovšem výrazně hlubší. Řada autorů je spatřuje v počátcích působení ruské radikální opozice, tedy ve vzpouře děkabristů v prosinci 1825, jiní v nihilismu a narodnickém terorismu sedmdesátých let 19. století nebo ve velkých bouřích provázejících hladomory devadesátých let 19. století anebo v dění tzv. první ruské revoluce, která se odehrála v letech 1905–1907. Pozn. odbor. korektora.

a postupně jsou činěny kroky směřující k obnově pořádku a stability^{III}. Ruští bolševici průběh Francouzské revoluce, kterým se Brinton ve zmíněné knize zabývá, znali a obávali se podobného vývoje událostí, tedy že i jejich revoluce „thermidorský“ zdegeneruje, a tak napůl měli dokonce podezření, že k tomu došlo už na konci občanské války, kdy je hospodářské zhroucení země donutilo ke „strategickému ústupu“ vyjádřenému Novou ekonomickou politikou (NEP) z roku 1921.

Přesto se Rusko koncem dvacátých let minulého století ocitlo v dalším převratném údobí, kterým byla Stalinova „revoluce seshora“. Ta zahrnovala jak mohutnou industrializaci v rámci prvního pětiletého plánu a kolektivizaci zemědělství, tak „kulturní revoluci“, zaměřenou především proti inteligenci z předchozího režimu, přičemž dopad těchto tří procesů na společnost byl ještě větší, než jaký měly Únorová a Říjnová revoluce z roku 1917 nebo občanská válka, probíhající v letech 1918 až 1920. Rysy klasického „thermidorského“ období lze ovšem vypozařovat až začátkem třicátých let, kdy tato bouřlivá etapa – tedy Stalinova revoluce seshora – skončila, protože začalo upadat revoluční nadšení či dokonce bojovnost, byly učiněny politické kroky usilující o nastolení pořádku a stability, došlo k obnovení tradičních hodnot a kultury a upevnily se nové politické a sociální struktury. Ani tento „thermidor“ však ještě revoluční kvas tak úplně neukončil; v letech 1937 a 1938 se totiž v rámci jakési finální vnitřní křeče, ještě více devastující než předchozí vlny revolučního teroru, uskutečnily tzv. Velké čistky, během nichž byla zlikvidována řada starých bolševiků, kteří dosud žili, v masovém měřítku se vyměnilo složení politické, úřednické i vojenské elity, a více jak milión osob skončilo na popravištích nebo jako vězni v pracovních táborech^{IV}.

Chceme-li určit, jak dlouho trvala Ruská revoluce, musíme se ze všeho nejdřív zabývat podstatou „strategického ústupu“ ve dvacátých letech, představovaného Novou ekonomickou politikou. Šlo o konec revoluce, která začala v roce 1917, přinejmenším alespoň zamýšlený? Bolševici se sice v roce 1921 netajili úmyslem využít tohoto přechodného období k nabrání nových sil, potřebných k pozdějšímu obnovení revolučního boje, vždy zde však existovala možnost, že cíle se změní, protože opadne revoluční nadšení. Lenin (který zemřel v roce 1924) podle názoru některých odborníků došel v posledních letech svého života k závěru, že pokud má Rusko dál budovat socialismus, lze toho dosáhnout jen postupně a zvyšováním kulturní úrovně jeho obyvatel. Společnost v této zemi každopádně zůstávala v době, kdy probíhala NEP, dál vysoce neklidnou a nestabilní, zatímco uvnitř bolševické strany převažovala revoluční až agresivní nálada; její členové se totiž obávali kontrarevoluce, byli pořád posedlí hrozbou „třídních nepřátel“ doma i za hranicemi a neustále vyjadřovali svou nespokojenost s výše zmíněnou hospodářskou politikou a neochotu přijmout ji coby nějakou konečnou fázi jejich revoluce.

Další věcí, kterou není možné pominout, je podstata Stalinovy „revoluce shora“, která koncem dvacátých let vystřídala NEP. Někteří historici odmítají názor, že by nějak navazovala na Leninovu revoluci z roku 1917 (já jsem jistě vzájemné souvislosti objevila a v této knize na ně poukazuji), zatímco další mají pocit, že si především nezaslouží být označována za „revoluci“, jelikož se domnívají, že nešlo o žádné lidové povstání, ale spíše jakési napadení společnosti vládnoucí politickou stranou usilující o radikální změnu. Pokud se pak týče otázky, zda ji zahrnout do Ruské revoluce, zde mohou historici oprávněně zaujímat různé stanovisko, nejde však o to, zda se v roce 1929 dělo něco podobného jako o dvanáct let dříve, nýbrž zda byly obě revoluce

součástí jednoho a toho samého procesu. Pravdou je, že Napoleonova válečná tažení bychom také mohli zahrnout do našeho všeobecného pojetí Francouzské revoluce, i když je nevnímáme jako pokračování ducha roku 1789, a podobný přístup se zdá být legitimní i v případě té ruské. Revoluce, máme-li to vyjádřit jednoduše, je prostě určité období dramatických změn a nestability panujících od pádu starého režimu do výrazné konsolidace režimu nového, a ten v Rusku konce dvacátých let ještě zdaleka natrvalo usazený nebyl.

Posledním předmětem sporu je pak otázka, zda mají být za součást Ruské revoluce považovány i Velké čistky z let 1937 a 1938. Šlo v tomto případě o teror revoluční nebo nějaký úplně jiný, dejme tomu totalitní, jinými slovy teror, který slouží systematicky účelům režimu již zcela etablovanému. Podle mého názoru Velké čistky plně necharakterizuje ani jeden z těchto dvou názorů, protože ve skutečnosti to byl zcela mimořádný jev, k němuž došlo přímo na časovém rozhraní mezi revolucí a porevolučním stalinismem. Pokud se týče jeho slovníku, cílů a lavinového efektu, můžeme samozřejmě hovořit o revolučním teroru, zároveň jej ale lze označit i za teror totalitní, jelikož ničil jednotlivce, nikoliv však struktury, a navíc neohrožoval nejvýše postaveného člověka v daném státě. Skutečnost, že šlo o státní teror vyvolaný Stalinem, ovšem neznamená, že jej nemůžeme považovat za součást Ruské revoluce, podobným způsobem se ostatně dá charakterizovat i jakobínský teror z roku 1794^V. Další významná podobnost mezi oběma dotyčnými historickými jevy pak spočívá v tom, že mezi prvními cíli určenými k likvidaci byli v obou případech samotní revolucionáři, příběh zvaný Ruská revoluce ostatně Velké čistky potřebuje už jen proto, aby mohl být zdramatizován, stejně jako by nebyla tak napínavá Francouzská revoluce, kdyby nezahrnovala i jakobínský teror.

V této publikaci tedy trvá Ruská revoluce od února 1917 do let 1937 a 1938, kdy proběhly Velké čistky, a její jednotlivé etapy, tedy Únorová a Říjnová revoluce v roce 1917, občanská válka, přechodné období Nové ekonomické politiky, Stalinova „revoluce seshora“, „thermidorské“ dozvuky a samotné Velké čistky, jsou zde pojednávány jako samostatné části dvacetiletého časového úseku, kdy daná revoluce probíhala. Když toto období končilo, veškeré revoluční nadšení už bylo zcela pryč, společnost se nacházela ve stavu totálního vyčerpání a unavená z neustálých změn už byla dokonce i vládnoucí komunistická strana^{VI}, která sdílela všeobecnou touhu lidí po „návratu k normálu“. K naplnění tohoto přání ovšem nedošlo, protože jen několik let po Velkých čistkách zemi napadlo Německo a Sovětský svaz tak vstoupil do druhé světové války; ta vedla k dalším dramatickým zvratům, ale již nikoliv k revoluci, tedy alespoň co se týče těch území, která byla již před rokem 1939 součástí SSSR.

Publikace o revoluci

Revoluce jsou ideálním tématem k vyvolávání ideologických sporů mezi lidmi zastávajícími na tento společenský jev různý pohled. Rok 1989, kdy uplynulo dvě stě let od začátku Francouzské revoluce, se například vyznačoval rázným pokusem některých vědců a publicistů ukončit dlouhodobý spor o její výklad, a to jejím odsunutím do propadliště dějin. Historiografie vztahující se k Ruské revoluci je skromnější, ale pravděpodobně jen proto, že ti, kteří o ní dosud psali, měli k dispozici o sto padesát let méně než ti, kteří se zabývají tou francouzskou. V kapitole na konci této knihy nazvané Vybraná bibliografie jsem svou pozornost soustředila na nedávné vědecké práce, odrážející rostoucí počet historiků na Západě, kteří se v uplynulých

deseti až patnácti letech zaměřili na Ruskou revoluci, takže v následujících řádcích poukáží jen na nejdůležitější změny v pohledu na tuto převratnou událost v průběhu času, a popíší některé z dnes již klasických děl, jež se jí – jakož i dějin Sovětského svazu všeobecně – týkají.

Do druhé světové války toho západní historici s příslušným vzděláním o Ruské revoluci příliš mnoho nenapsali, ale objevila se řada kvalitních osobních výpovědí a pamětí, z nichž nejslavnější je *Deset dní, které otřásly světem*, a také několik solidních prací, jejichž autoři byli novináři, například W. H. Chamberlin nebo Louis Fischer, jehož zákulisní pohled na dějiny sovětské diplomacie nazvaný *Sověti a mezinárodní události* jsou dodnes klasickým dílem. Nejdelší vliv mezi knihami, soustřeďujícími se na výklad dané události, měly ovšem dvě, které napsal Lev Trocký, a to *Dějiny ruské revoluce* a *Zrazená revoluce*. První vznikla po jeho vyhnání ze Sovětského svazu, ale není ještě politickou polemikou, nýbrž živým popisem a marxistickou analýzou roku 1917 z pohledu účastníka tehdejšího revolučního dění, zatímco druhá, která spatřila světlo světa v roce 1936, je již přímou obžalobou Stalina, jehož režim Trocký označuje za „thermidorský“ a zdůrazňuje, že se opírá o novou vrstvu byrokratů, jejichž životní hodnoty jsou v zásadě buržoazního charakteru.

Z historických věcí napsaných před druhou světovou válkou v samotném Sovětském svazu je třeba se zmínit především o té, jejíž název zní *Stručný výklad dějin Komunistické strany Sovětského svazu*. Tento proslulý spisek vyšel v roce 1938, vznikl pod přísným dohledem Stalina, a jak už asi čtenář správně tuší, nešlo o žádnou vědeckou práci, nýbrž text, jehož cílem bylo zformulovat správnou „partajní linii“, jinými slovy ortodoxní učení, které si měli přisvojit všichni komunisté a také žáci ve školách. Publikace se zabývala

všemi možnými otázkami dějin SSSR, od třídního charakteru carského režimu a příčin vítězství Rudé armády v občanské válce až po spiknutí proti sovětské moci vedené „Jidášem Trockým“ a podporované zahraničními kapitalistickými mocnostmi. Existence takovýchto knih samozřejmě nenechávala moc velký prostor k nějakému tvůrčímu odbornému zkoumání období po roce 1917, a pokud se týče tehdejších sovětských historiků, podléhali přísné cenzuře a vlastně i autocenzuře.

Výklad bolševické revoluce, tak jak vznikl ve třicátých letech, se stal neomylným dogmatem minimálně do poloviny let padesátých. Charakterizovat bychom jej mohli jako konvenčně či neoriginálně marxistický. Za nejdůležitější dotýčný text označoval skutečnost, že Říjnová revoluce byla skutečným povstáním proletariátu s bolševickou stranou coby jeho předvojem, a že nešlo o nic předčasného ani náhodného, jelikož k ní došlo v důsledku historického zákona. Takovéto zákony (rusky *zakonoměrnosti*) sice jejich autoři obvykle formulovali jen mlhavě, ale zato měly velkou důležitost, takže určovaly vše, co se týkalo sovětské historie, což v praxi znamenalo, že každé větší politické rozhodnutí bylo správné. Žádné opravdové práce na téma politické historie tehdy nevznikaly, protože všichni revoluční předáci kromě Lenina, Stalina a několika dalších, kteří však zemřeli už v mládí, byli odhaleni jako zrádci revoluce a nesmělo se tudíž o nich psát, takže de facto přestali existovat. Texty na téma sociální historie pak operovaly s třídními pojmy, kdy v podstatě jedinými hráči i subjekty byly dělnická třída, rolníci a inteligence.

Na Západě se sovětské dějiny staly předmětem velkého zájmu až po druhé světové válce, a to zejména v kontextu studené války, kdy vznikla potřeba znát co nejvíc o novém nepříteli. Tón přitom sice tomuto trendu udala dvě beletristická díla, konkrétně 1984, jehož

autorem byl George Orwell, a *Tma o polednách* (o procesech se starými bolševiky během Velkých čistek koncem třicátých let), které napsal Arthur Koestler, ale mezi vědci dominovala americká politologie¹. Nejrozšířenější přístup vycházel z totalitního modelu založeného na poněkud démonickém spojení nacistického Německa a Stalinova Ruska, zdůrazňující všemocnost totalitního státu a jeho „kontrolních pák“, věnující značnou pozornost ideologii a propagandě a do velké míry ignorující společnost jako takovou (vnímanou coby pasivní a dotyčným státem rozdrobenou). Většina západních historiků se shodovala v tom, že v případě bolševické revoluce šlo pouze o převrat inscenovaný jednou menšinovou stranou, který neměl žádnou lidovou podporu či legitimnost a studoval se – jakožto ostatně i dějiny bolševické strany do roku 1917 – především aby bylo možné objasnit kořeny sovětského totalitarismu.

Do sedmdesátých let minulého století se jen velmi málo historiků na Západě odhodlalo zabývat sovětskými dějinami včetně Ruské revoluce jednak proto, že šlo o téma krajně politické, a jednak proto, že přístup do archivů a k primárním zdrojům informací byl značně obtížný. Připomenutí si tudíž v této souvislosti zasluhují dvě průkopnické práce britských autorů; tou první je *Bolševická revoluce, 1917–1923*, jejímž autorem byl E. H. Carr a šlo o první tři díly jeho rozsáhlého díla nazvaného *Dějiny sovětského Ruska* (*A History of Soviet Russia*), jež začaly vycházet v roce 1950, a tou druhou dnes již klasický životopis Trockého, který napsal Isaac Deutscher a jehož první díl, tedy *Ozbrojený prorok* (*The Prophet Armed*), spatřil světlo světa v roce 1954.

1 Zatímco Orwell napsal román 1984 skutečně po druhé světové válce, roku 1947, Koestler vydal román *Tma o polednách* již roku 1940. Pozn. odbor. korektora.

Když Nikita Chruščov v roce 1956 na dvacátém sjezdu sovětské komunistické strany odsoudil Stalina a následně došlo k částečné destalinizaci, otevřelo to dveře k určitému přehodnocení historie a zvýšení úrovně vědecké práce v příslušné oblasti. Začaly se o roku 1917 i o dvacátých letech objevovat studie podložené archivními materiály (i když stále bylo nutné se držet určitých „svěracích kazajek“ a dogmat, například formulace, že bolševická strana je předvojem dělnické třídy), a už se mohlo psát o dříve zapovězených osobách typu Trockého nebo Zinověva, ovšem pouze v negativním smyslu. Tajný projev, který Chruščov pronesl na zmíněném sjezdu, každopádně nabídl sovětským historikům velkou příležitost k badatelské práci tím, že oddělil Stalina od Lenina. Ti, kteří byli nakloněni reformám, se tudíž pustili do psaní mnoha článků i knih zaměřených na dvacátá léta, v nichž uváděli, že „leninské normy“ byly v různých oblastech demokratičtější, tolerantnější vůči odlišnosti a méně donucovací i svévolné než ty za dob Stalina.

Představitelem tohoto „leninského“ přístupu z šedesátých a sedmdesátých let byl pro čtenáře na Západě Roj Medveděv, autor knihy *At soudí dějiny. Kořeny a důsledky stalinismu*, která se tam objevila v roce 1971. V Sovětském svazu ovšem toto dílo kvůli jeho nadměrné a otevřené kritice Stalina Medveděv ve společenském klimatu vládnoucím v SSSR za Chruščovova nástupce Brežněva vydat nemohl; šlo o dobu vzkvétajících samizdatů, tedy neoficiálního šíření rukopisů uvnitř země, a samizdatů, tedy nelegálního vydávání publikací v zahraničí. Nejslavnějším disidentským autorem, který se v tomto čase vynořil, byl přitom Alexandr Solženicyn, velký spisovatel a polemik s historickými výklady, jehož *Souostroví Gulag* vyšlo anglicky v roce 1973.

Práce některých sovětských disidentských historiků se tedy v sedmdesátých letech začaly dostávat k západním čtenářům, opačným směrem to však nefungovalo, publikace jejich kolegů z druhé

strany železné opony na téma Ruská revoluce byly v SSSR i nadále považovány za „buržoazní falzifikáty“ a tudíž na území tohoto státu fakticky zakázány (některé i přesto kolovaly tak říkajíc v podzemí, například *Velký teror*, jehož autorem je Robert Conquest, a to ruku v ruce s takovými díly, jako Solženicynovo *Souostroví Gulag*). Skutečností zůstává, že podmínky pro západní vědecké pracovníky se v těchto časech zlepšily, protože se nyní mohli věnovat výzkumu přímo v Sovětském svazu, i když jejich přístup do archivů byl omezen a navíc přísně sledován. Do té doby se střetávali s takovými potížemi, že mnozí z nich SSSR nikdy ani nenavštívili, zatímco ty, kteří tak učinili, úřady neprodleně vyhostily coby špiony nebo jim nejrůznějšími způsoby ztěžovaly život. Jak se každopádně přístup do archivů i k primárním zdrojům informací v této zemi koncem sedmdesátých let a v průběhu let osmdesátých zlepšoval, zabývat se Ruskou revolucí a obdobím následujícím po ní se rozhodoval čím dál větší počet mladých západních historiků, takže jejich obor – a konkrétně sociální historie – postupně začal vytlačovat coby dominantní disciplínu politologii, pokud se vědeckého studia Sovětského svazu v USA týče.

Nová etapa tohoto procesu pak nastala počátkem devadesátých let, kdy byla většina nařízení omezujících přístup do ruských archivů zrušena a začaly se objevovat první práce vycházející z dosud tajných sovětských dokumentů. V souvislosti s koncem studené války už vědní obor zvaný Dějiny SSSR nebyl na Západě tolik zpolitizovaný (což mu jenom prospělo), ruští i další postsovětsí historici už nebyli od svých kolegů za bývalou železnou oponou izolováni a do značné míry také zmizelo dřívější odlišování mezi výrazy „sovětský“, „emigrantský“ a „západní“. K historikům, jejichž práce měly jak v samotném Rusku, tak za jeho hranicemi největší vliv, přitom patřil Oleg Chlevňuk (žil v Moskvě a byl považován za Rusa, i když se ve skutečnosti narodil

na Ukrajině), jehož lze označit za průkopníka studia sovětského politbyra založeného na archivních materiálech. Dalším takovým člověkem byl Jurij Slezkin, který se narodil v ruském hlavním městě, ale později emigroval a od osmdesátých let žije ve Spojených státech; jeho kniha *Židovské století* přišla s výrazným přehodnocením role židů v Ruské revoluci a také jejich postavení v rámci sovětské inteligence.

Na knižním trhu se objevily i nové životopisy Lenina a Stalina, vycházející z dokumentů do té doby uložených v archivech, a řada historiků se začala zajímat i o taková témata, jako byly pracovní tábory nebo lidový odboj, dříve pro badatele v podobě písemných materiálů nepřístupné. V reakci na rozpad SSSR a zrození nezávislých států, které byly do té doby sovětskými republikami, také historici jako Ronald Suny a Terry Martin položili základy nového oboru zabývajícího se sovětskými národy.

Vzestup navíc zažívaly i práce zaměřující se na regiony, příkladem za všechny budiž *Magnetická hora* o městě Magnitogorsku na Urale, jejímž autorem je Stephen Kotkin; ta přišla s argumenty, že v třicátých letech se zde objevil specifický druh sovětské kultury (tzv. stalinská civilizace), který byl vysloveně produktem Ruské revoluce. Sociální historikové v archivech objevili také velké množství dopisů obyčejných lidí adresovaných úřadům, ať již šlo o stížnosti a pomluvy nebo pouhé žádosti, což přispělo k výraznému rozvoji studia každodenního života v Sovětském svazu, které má mnoho společného s historickou antropologií. Konečně je třeba konstatovat, že současnou generaci mladých historiků na rozdíl od situace v osmdesátých letech (což je jen odrazem všeobecnějšího vývoje v tomto vědeckém oboru) už nepřitahují pouze sociální dějiny, ale i ty kulturní a intelektuální, a tito badatelé pracují s životopisy lidí i jejich diáři, aby mohli ukázat příběhy jednotlivých občanů Sovětského svazu.

Jak se revoluce vykládá

Všechny revoluce mají na svých praporech napsána vznešená hesla typu *liberté, égalité, fraternité* a všichni revolucionáři jsou plni nadšení až fanatismu. Jde o utopisty, kteří sní o vytvoření nového světa, kde budou navždy odstraněny nespravedlnost, korupce a apatie starého režimu. Tito lidé nesnášejí odlišný názor, neumí uzavírat kompromisy, fascinují je velké vzdálené cíle, vyznačují se násilnickou povahou a jsou podezíraví i destruktivní. Také jim chybí smysl pro realitu, nemají žádné zkušenosti z vládnutí a ve svých institucích i práci improvizují, nemluvě o tom, že se bludně považují za představitele vůle lidu, takže ten chápou jako jeden monolitní celek. Jsou navíc manichejští, takže svět dělí do dvou částí, existuje pro ně pouze na jedné straně světlo a na druhé tma či v jejich konkrétním případě revoluce a proti ní její nepřátelé. Je také třeba konstatovat, že revolucionáři nenávidí veškeré tradice, jakoukoliv převzatou moudrost, ale i ikony a pověřivost, jsou totiž přesvědčeni, že společnost může být jakýmsi čistým listem papíru, který popíše teprve jejich vzpoura.

V povaze revolucí je končit deziluzí a zklamáním, fanatismus prostě vyprchává, nadšení se stává nuceným a ztrácí se euforie či dokonce jakýsi stav šílenství^{VII}. Vztah mezi masami a revolucionáři se komplikuje, protože to začíná vypadat, že vůle lidu není nutně monolitní a zcela zřejmá, a vrací se též touha po bohatství a postavení ve společnosti, stejně jako uvědomění, že svého souseda mám méně rád než sebe a ani jej nechci mít rád stejně intenzivně. Všechny revoluce ničí věci, jejichž ztráty se záhy nato lituje, a toho, co vytvoří, je méně, než kolik její účastníci očekávali, nemluvě o tom, že je to jiné, než se předpokládalo.

Revoluce se tedy obecně vzato v mnohém jedna druhé podobají, zároveň je však každá v něčem svá. Rusko se nacházelo na periférii Evropy a jeho vzdělané vrstvy ze všeho nejvíc trápila zaostalost země v porovnání s ostatními na kontinentu. Zdejší revolucionáři byli marxisty, kteří často kladli rovnítko mezi termíny „proletariát“ a „lid“ a prohlašovali, že revoluce je historickou nutností, ne nějakým morálním příkazem. Strany revolučního charakteru existovaly v Rusku už před rokem 1917, a když pak ta osudná chvíle uprostřed světové války skutečně nastala, začaly vzájemně soupeřit o podporu již připravených útvarů lidové revoluce, jakými byli vojáci, námořníci nebo dělníci ve velkých petrohradských závodech, ne o loajalitu zmatených a živelných revolučních mas.

Kniha, kterou držíte v rukou, každopádně zmiňuje tři motivy obzvláštního významu. Tím prvním je téma modernizace, tedy revoluce coby způsob, jak překonat zaostalost, druhým téma třídní, jinými slovy revoluce jako poslání proletariátu a jeho „předvoje“ bolševické strany, a konečně třetím motivem je téma revolučního násilí a teroru čili jak se revoluce vypořádala se svými nepřáteli a co to znamenalo pro zmíněnou stranu i sovětský stát jako takový.

Termín „modernizace“ začal být v naší době, která bývá často označována za postmoderní, poněkud passé. V případě, kterým se zde zabýváme my, je však naopak nanejvýš aktuální, protože modernizace průmyslu a techniky, o niž usilovali bolševici, dnes vypadá jako zcela zoufalý krok – obrovské komíny „zdobící“ krajinu bývalého Sovětského svazu a východní Evropy, připomínající nějaké stádo dinosaurů znečišťujících vzduch, totiž ve své době představovaly splnění jednoho revolučního snu. Ruští marxisté se už dávno před revolucí zamilovali do industrializace v západním stylu, jejich zdůrazňování nevyhnutelnosti kapitalismu (čímž měli na mysli

především kapitalistickou industrializací) se ostatně koncem devatenáctého století stalo jádrem jejich argumentace se stoupenci hnutí narodnictví. V Rusku, stejně jako později ve třetím čili rozvojovém světě, prostě nebyl marxismus pouze ideologií revoluce, ale také ekonomického rozvoje.

Industrializaci a modernizaci hospodářství považovali ruští marxisté, čistě teoreticky vzato, pouze za prostředek, nikoliv cíl, tím byl socialismus, ale čím systematictější se bolševici soustřeďovali právě na tento prostředek, tím více vzdálený, zamlžený a nereálný se stával cíl. Když se pak ve třicátých letech stalo běžným sousloví „budování socialismu“, bylo velmi obtížné jej odlišit od stavění nových továren a průmyslových měst, které v té době probíhalo. Tehdejší generace komunistů pohlížela na nové kouřící komíny uprostřed stepí jako na zářný příklad, že jejich revoluce skončila úspěšně – Stalinova urychlená a násilná industrializace, jak napsal Adam Ulam, sice přinesla spoustu bolesti, ale de facto šlo o „logické doplnění marxismu“ a „naplnění revoluce“, ne její „zrazení“^{VIII}.

Třídní boj, tedy druhé ze zmíněných témat, byl v Ruské revoluci důležitý proto, že ho jako důležitý vnímali jeho hlavní účastníci. Ruská inteligence marxistické analytické kategorie široce přejímala, a když bolševici vysvětlovali revoluci jako třídní konflikt, přičemž zvláštní roli přisuzovali průmyslovému proletariátu, neodlišovali se tím od ostatních, je naopak možné je označit za typické představitele daleko širší části společnosti vyznávající socialismus. Když se pak dostali k moci, dělnickou třídu a chudé rolníky chápali jako své přirozené spojence, zatímco příslušníky „buržoazie“, tedy širokou skupinu lidí složenou z bývalých kapitalistů, vlastníků půdy z řad šlechty, úředníků carského režimu, majitelů malých obchodů, kulaků (tedy prosperujících zemědělců) a v určitých situacích dokonce

i ruskou inteligenci, považovali naopak za přirozené soupeře. Takovéto osoby bolševici označovali za „třídní nepřátele“ a především proti nim se obrátil počáteční revoluční teror.

Nejvášnivěji se celá léta diskutovalo o jednom aspektu třídního pohledu na věc, a to zda je oprávněné tvrzení bolševiků, že představují dělnickou třídu. Pokud bychom brali v úvahu pouze léto a podzim roku 1917, kdy došlo k radikalizaci proletariátu v Petrohradě a Moskvě, který tudíž evidentně dával přednost bolševikům před všemi ostatními politickými stranami, šlo by možná o dosti jednoduchou otázku, později už to však tak prosté nebylo. Skutečnost, že se bolševici chopili moci za podpory dělnictva, ještě neznamenala, že takovou podporou disponovali navždy, neznamenalo to ostatně ani, že svou stranu – ať již předtím, než se dostali k moci, nebo až poté – chápali pouze coby jakéhosi mluvčího pracovníků v průmyslu.

Obvinění, že bolševici zradili dělnickou třídu, které se v zahraničí poprvé objevilo v souvislosti s kronšadtským povstáním z roku 1921, se dalo očekávat a bylo asi opodstatněné, musíme se však ptát, o jaký typ zrady vlastně šlo, jak brzy po revoluci k ní došlo, ruku v ruce s kým a jaké měla následky. Vypadalo to, že na konci občanské války je „sňatek“ mezi bolševiky a proletariátem na pokraji rozpadu, ale v době Nové ekonomické politiky se těm prvním podařilo vzájemné vztahy uklidnit. Během prvního pětiletého plánu se ovšem opět zhoršily, protože klesaly reálné mzdy a životní úroveň ve městech, zatímco režim vytrvale požadoval vyšší produktivitu, a v třicátých letech se bolševická strana de facto dělnické třídě odcizila, i když formálně svazek trval dál.

To ale ještě není všechno. Jedna věc totiž bylo postavení dělníků v sovětském systému všeobecně a druhá příležitosti, které se těmto lidem nabízely, aby se měli lépe, jinými slovy aby se stali někým

jiným než dělníky. Bolševici během patnácti let od Říjnové revoluce nabírali nové členy strany především z řad proletariátu a udělali tak hodně, aby mohli podpořit své tvrzení, že jsou opravdu předvojem dělnictva. Navíc vytvořili systém, který fyzicky pracujícím občanům umožňoval stoupat v kariéře, jelikož těm, kteří se stali straníky, byla zároveň nabízena místa v administrativě nebo i vedení podniků. Za kulturní revoluce konce dvacátých let pak režim učinil ještě jeden podobný krok, jelikož začal velkému počtu mladých dělníků a také dětí dělníků poskytovat vyšší vzdělání; počátkem třicátých let pak sice bylo od takovéto politiky „podpory proletariátu“ opět upuštěno, ale její důsledky přetrvávaly. Za Stalina přitom vlastně nebyli důležití dělníci, ale ti, kteří jimi byli *dříve*, tedy nově povýšení příslušníci „proletářského jádra“, kteří působili v manažerských funkcích nebo se prostě stali členy profesionálních elit. Z hlediska přísně marxistického takový kariérní růst dělníků možná nebyl ničím zajímavým, ovšem ti, kteří se najednou stali „bílými límečky“, pravděpodobně vnímali své nové elitní postavení coby nezvratný důkaz, že revoluce splnila slib daný proletářům.

Třetí téma, kterým se tato publikace zabývá, je revoluční násilí a teror. Násilí konané masami je nedílnou součástí každé revoluce, přičemž v jejích raných fázích mají revolucionáři tendenci pohlížet na ni s velkým uspokojením, zatímco později začínají mít čím dál větší výhrady. Typický pro moderní revoluce je i teror, tedy organizované násilí ze strany různých revolučních skupin nebo režimů, které zastrašuje a děsí široké vrstvy obyvatel a jehož vzorem pro všechny ostatní je Francouzská revoluce. Hlavním účelem teroru z pohledu účastníka revoluce je zničit její nepřátele a také překážky bránící změnám, často tu však máme ještě i druhý, sekundární cíl, totiž udržet čistotu a oddanost samotných revolucionářů^{IX}. Nepřátelé

a „kontrarevolucionáři“ jsou ve všech revolucích nesmírně důležití, přičemž odpor tito lidé kladou kradmo i otevřeně, připravují spiknutí a často přitom mají nasazenu masku revolucionáře.

Coby stoupenci marxistické teorie chápali bolševici protivníky revoluce v třídním kontextu, takže když byl někdo příslušník aristokracie nebo kapitalista či kulak, už to samo o sobě znamenalo, že je kontrarevolučního smýšlení. Bolševici byli tak jako většina revolucionářů (a dokonce možná ještě víc než většina ostatních v souvislosti s tím, že do první světové války působila jejich strana v podzemí a konspiraci) posedlí tím či oním kontrarevolučním spiknutím, ale jejich marxismus tomu dodával ještě zvláštní příchuť. Pokud existovaly třídy, které se ze své podstaty stavěly k revoluci negativně, tvrdili bolševici, bylo možné na celou jednu takovou společenskou třídu pohlížet jako na nepřátelský komplot. Jednotliví příslušníci o tom, že jsou spiklenci, možná subjektivně (tedy ve svých hlavách) nevěděli a považovali se naopak za stoupence revoluce, ale „objektivně“ mohlo jít o kontrarevoluční konspirátory.

Během Ruské revoluce používali bolševici dva druhy teroru – jednak vůči nepřátelům mimo stranu a jednak proti těm, kteří v té straně byli. První převládal v počátečních rocích a ve dvacátých letech utichl, ale znovu se naplno rozhořel koncem této dekády v souvislosti s kolektivizací zemědělství a kulturní revolucí. Druhá forma teroru, namířená proti vlastním lidem, se poprvé objevila jako jedna z variant během vnitrostranických rozepří na konci občanské války, ale byla potlačena, a to až do roku 1927, kdy se terčem teroru v malém měřítku stala tzv. Levá opozice.

Od té chvíle už se ovšem pokušení používat vůči nepřátelům uvnitř strany v co nejširší míře teror stalo zcela zřejmým. Jedním z důvodů byla skutečnost, že režim se k něčemu takovému dosti

výrazně uchyloval ve svém boji proti „třídním nepřátelům“ stojícím mimo stranu, dalším pak to, že opakující se stranické čistky ve vlastních řadách měly podobný efekt, jako když si poškrábete místo na těle, které vás svědí. Poprvé se tyto prověrky na celostátní úrovni uskutečnily v roce 1921 a šlo de facto o jakési vyhodnocení stranického členství; každý jednotlivý komunista byl pozván na veřejné slyšení, při kterém se probírala jeho loajalita, schopnosti, dosavadní život a styky, a pokud se dospělo k závěru, že si dotýčný členství nezaslouží, ze strany jej vyloučili nebo se z něj stal pouhý kandidát. Další celonárodní stranické prověrky se pak konaly v letech 1929, 1933 a 1934, a jak se postupně tato činnost stávala téměř obsesí, v letech 1935 a 1936 následovaly další dvě. Pravděpodobnost, že vyloučení dotýčného člověka ze strany by mohlo vést k nějakému dalšímu trestu, například vězení nebo vyhnanství, byla přitom zatím relativně nízká, ale na druhou stranu s každou další takovouto čistkou se zvětšovala.

Teror a stranické prověrky se nakonec „proťaly“, a to v masovém měřítku, během Velkých čistek z let 1937 a 1938^x. O čistky při nich vlastně v pravém slova smyslu nešlo, jelikož neprobíhala žádná systematická kontrola stranického členství, nicméně v první řadě se pozornost zaměřila právě na straníky, zejména ty, kteří zaujímali nějaké vysoké oficiální postavení. Zatýkání a strach se ovšem rychle rozšířily i do řad bezpartijní inteligence a v menším rozsahu i mezi širší vrstvy obyvatelstva. Přesnější název pro Velké čistky by vlastně byl Velký teror^{x1}, protože k odsouzení nějakého člověka často stačilo pouhé podezření a nevyžadovaly se žádné důkazy o kriminální činnosti dotýčné osoby, zato trestem za kontrarevoluční aktivitu byl pracovní tábor nebo smrt. Podobnost s etapou Francouzské revoluce zvané Teror napadla řadu historiků a evidentně si ji museli

uvědomit i samotní organizátoři Velkých čistek, jelikož výraz „nepřátelé lidu“, jak byli souzení kontrarevolucionáři označováni, používali už jakobíni. Význam takovéhoho sugestivního historického „vypůjčení“ je podroben analýze v poslední kapitole.

Poznámky ke čtvrtému vydání

Stejně jako dřívější vydání této knihy je i to čtvrté v zásadě dějinami Ruské revoluce tak, jak probíhala v Rusku, nikoliv na neruských územích, která byla součástí nejdříve carské říše a poté Sovětského svazu. Na podobné omezení musí být v současnosti obzvláště výrazně poukázáno, protože se rozvinulo cenné a svěží vědecké zkoumání právě těchto oblastí a jejich obyvatel. Čtvrté vydání se každopádně opět drží ústředního tématu, zahrnuje však i nový materiál zpřístupněný od roku 1991, a také nedávné práce historiků z různých zemí. V tomto vydání nebyly provedeny žádné výrazné změny, pokud se argumentace či uspořádání publikace týče, je v něm však řada drobných úprav, kterými jsem reagovala na nové informace a nový pohled mých kolegů z oboru. Využila jsem také možnosti uvádět poznámky, abych tím upozornila na důležité texty historiků píšících anglicky (z doby nedávné i té dřívější), jakož i na ty z pera jejich ruských kolegů do tohoto jazyka přeložené, zatímco z prací a dokumentů v ruštině jsem se snažila citovat jen minimálně. Oddíl zvaný Vybraná bibliografie pak poskytuje stručný návod, co na dané téma číst dál.

VÝCHOZÍ SITUACE

Začátkem dvacátého století patřilo Rusko k velkým evropským mocnostem, zároveň však bylo ve srovnání s Británií, Německem a Francií všeobecně považováno za zaostalé. Z ekonomického hlediska to znamenalo, že v něm dlouho panoval feudalismus (teprve v šedesátých letech devatenáctého století přestali být rolníci zákonem vázáni ke svým pánům nebo ke státu)¹ a mělo zpoždění v industrializaci. Z hlediska politického pak jeho zaostalost znamenala, že až do roku 1905 v zemi neexistovaly žádné legální politické strany ani celostátní volený parlament a její autokratický režim se tak držel u moci, aniž byl nějak omezován. V ruských městech také chyběla tradice politických organizací či vládnutí na místní úrovni, a šlechta nebyla schopna vytvořit dostatečně silné povědomí o své existenci, aby si tak na carovi vynutila nějaké ústupky. Z právního hlediska vlastně

1 Ruští znevolnění rolníci se v 19. století nacházeli podle toho, komu patřili, ve třech kategoriích: šlechtické, státní a u carského dvora. Osobní závislost nevolníků na státu, tzv. státních nevolníků, byla zrušena reformami připravenými tehdejším ministrem státních statků hrabětem Pavlem D. Kiseljovem. Do praxe byly uvedeny v letech 1837–1841. Pozn. odbor. korektora

ruští občané nadále patřili k jednomu ze „stavů“ (měšťanskému, rolnickému, církevnímu nebo šlechtickému)¹, takovýto systém však neumožňoval vznik nějakých nových sociálních vrstev, například příslušníků určité odborné profese nebo dělníků ve městech, pouze církve si zachovávala charakter jakési uzavřené kasty.²

Pravda, v posledních třech desetiletích před revolucí v roce 1917 už Rusko dál nechudlo, ale naopak se vzmáhalo; právě v tomto období zažilo svůj první skutečný hospodářský růst coby důsledek vládní politiky industrializace, zahraničních investic, modernizace bankovního systému včetně finančních půjček a alespoň mírného rozvoje domácí podnikatelské aktivity. Ruské rolnictvo, které v době revoluce stále ještě tvořilo osmdesát procent obyvatel země, sice žádné výrazné zlepšení své ekonomické situace nepozorovalo, nicméně na rozdíl od některých tehdejších názorů lze téměř s jistotou říci, že jejich životní úroveň se postupně ani nijak nezhoršovala.

Mikuláš II., poslední ruský car, mezitím smutně sledoval, jak jeho autokratický systém prohrává boj s rafinovanými liberálními vlivy ze Západu. Směr politických změn k něčemu jako západní konstituční monarchie se zdál být jasný, i když mnohé příslušníky vzdělaných vrstev společnosti naplňovala pomalost změn a tvrdohlavě obstrukční postoj autokracie netrpělivostí. Po revoluci v roce 1905 Mikuláš ustoupil; nechal vytvořit celostátní volený parlament čili Státní dumu a zároveň povolil politické strany a odborové organizace, tato vstřícná

1 Po právní stránce církve v Rusku nikdy netvořila stav, ale pouze, jak je níže v textu uvedeno, kastu. Pozn. odbor. korektora

2 Duchovní byli oproti jiným zemím výrazně sociálně stratifikováni. Vysoké duchovenstvo se proto počítalo ke šlechtě, kdežto vesničtí popí k rolníkům. Kastu tvořili pouze co do duchovní úlohy a úcty, která z jejich úřadu plynula. Pozn. odbor. korektora

opatření však byla podryvána starými svévolnými zvyky typickými pro autokratický způsob vládnutí, jakož i pokračující činností tajné policie.¹

Po bolševické Říjnové revoluci se mnozí Rusové, kteří emigrovali, dívali na léta před jejím vypuknutím jako na jakýsi zlatý věk pokroku, který byl svévolně přerušen (tak to alespoň vypadalo) první světovou válkou nebo zdivočelými masami, případně bolševiky. Skutečností zůstává, že země tehdy skutečně kráčela kupředu, jenže právě to do značné míry přispělo k její nestabilitě a k možným politickým otřesům, protože čím rychleji se nějaká společnost mění (a nezáleží na tom, zda jsou dané změny vnímány jako pokrokové nebo naopak regresivní), tím více je tak říkajíc rozkývaná. Když bychom se v této souvislosti podívali na velká literární díla předrevolučního Ruska, jejich nejvýraznější rysy jsou pocit vykořenění, odcizení a neschopnost ovládat svůj vlastní osud. Nikolaj Gogol, tedy spisovatel devatenáctého století, svou zemi dokonce označil za něco jako koňské trojspřeží, které pádí tmou k neznámému cíli, a když pro změnu Alexandr Gučkov, politik působící ve Státní dumě, v roce 1916 kritizoval cara a jeho ministry, přirovnal Rusko k automobilu řízenému šíleným řidičem, které jede po okraji propasti a vyděšení spolucestující řeší, zda mají podstoupit riziko a sami se ujmout volantu. V roce 1917 se tak nakonec opravdu stalo a rázný postup Ruska vpřed se tím změnil ve „směr“ do revolučních vod.

Společnost

Carské impérium se rozkládalo na obrovském území, od území dnešního Polska na západě až po Tichý oceán na východě, zatímco

1 Volená Státní дума byla pouze dolní komorou ruského parlamentu. Horní komoru představovala jmenovaná Státní rada (rus. Gosudartvennyj Sovet). Pozn. odbor. korektora

na severu sahalo až k Arktidě a na jihu k Černému moři a k hranicím Turecka a Afghánistánu. V nejdůležitější části této říše, tedy evropském Rusku (včetně území, které se dnes nachází na Ukrajině, v Pobaltí a Bělorusku, žilo podle sčítání lidu, které proběhlo v roce 1897, devadesát dva miliónů obyvatel a v celé zemi pak sto dvacet šest^{xii}. I Rusko ležící v Evropě včetně jeho relativně vyspělých západních teritorií však mělo dál převážně venkovský, neurbanizovaný charakter, výjimku tvořilo jen několik velkých průmyslových měst, která se povětšinou zrodila během nedávné rychlé expanze. Byly to samozřejmě imperiální metropole Sankt Petěrburg, za první světové války přejmenovaná na Petrograd a v roce 1924 na Leningrad, Moskva, od roku 1918 staronové hlavní město, Kyjev, Charkov a Oděsa, ale také nová těžební a metalurgická centra v dnes již ukrajinském Donbasu, jakož i Varšava, Lodž a Riga na západě nebo Rostov a ropné Baku na jihu. Většinu provinčních, tedy menších ruských měst se však ještě začátkem dvacátého století dalo označit za ospalé „zapadákovy“, prostě administrativní střediska lokálního významu s nepočetnými obchodníky, několika školami, trhem se zemědělskými produkty a možná nádražím.

Na venkově z valné části přetrvával tradiční způsob života. Rolníci měli půdu i nadále ve společné držbě. Obvykle byla rozdělena na nevelké části, jejichž obdělávání měla na starost domácnost, přičemž v řadě vesnic mir, tedy vesnická (občinnová) rada, tyto kusy pole průběžně přerozdělovala, aby měli všichni stejný podíl.¹ Běžnou pracovní pomůckou byly dřevěné pluhy, protože moderní zemědělskou techniku na ruském venkově neznali, a pokud se produkce týče, zůstávalo jen málo přebytků, které se nespotřebovaly tam, kde se

1 Vesnická domácnost bývala obvykle třígenerační a podobně jako celá obecina i domácnost plnila kolektivně úkoly. Především šlo o péči o vlastní domácnost včetně zajišťování starosti o děti a staré rodiče. Pozn. odbor. korektora.

vypěstovaly. V chatrčích, které se k sobě krčily podél hlavní ulice, se spalo na pecích, dovnitř mohlo i domácí zvířectvo a přetrvával starý patriarchální model rodiny. Od nevolnictví přitom tyto obyvatele dělilo jen něco víc než jedna generace – rolník, který na přelomu devatenáctého a dvacátého století dosáhl věku šedesáti let, byl v roce 1861, kdy došlo k jeho zrušení, již dospělým člověkem, i když ještě mladým.

Zrušení nevolnictví samozřejmě život lidí na ruském venkově změnilo. Bylo však provázeno velkou opatrností, aby se změna co nejméně negativně projevila na ekonomickém fungování státu. Dbalo se proto, aby neproběhla moc rychle. Před zrušením rolníci obdělávali svá nevelká území, z nichž platili státu a svým pánům daně (případně odváděli naturálie) a současně robotovali bez nároku na odměnu na panském, případně jim místo toho ekvivalent požadované práce vypláceli v penězích. Od roku 1861, kdy už byli volní, se dál věnovali svým políčkům a někdy se navíc nechávali najímat svými bývalými pány k práci pro ně. Zároveň však také museli platit státu za „vykoupení“, aby mu tak vynahradili finanční částky, které ten v podobě paušálu poskytoval vlastníkům půdy coby okamžitou kompenzaci.¹ Tyto peníze měli splácet čtyřicet devět let (stát toto období nakonec o několik let zkrátil), přičemž vesnické společenství (občina) neslo kolektivní zodpovědnost za dluhy všech svých příslušníků; to znamenalo, že jednotliví rolníci byli dál s vesnicí svázáni, i když už ne coby nevolníci, ale v důsledku zmíněného dluhu a skutečnosti, že za něj zodpovídal *mir*.² Podmínky, za nichž bylo nevolnictví zrušeno,

1 Výkupní ceny, které ovšem nebyly stanoveny okamžitě pro celé impérium, uhradil za bývalé nevolníky stát a oni mu je museli i s úroky splácet. Pozn. odbor. korektora.

2 Aby stát nepřišel o peníze, které za výkup šlechtických nevolníků zaplatil, stanovil, že do doby úhrady výkupní ceny (a zaplacení úroků z této půjčky) zůstává rolník dočasně vázaný, tedy nesmí o své vůli změnit působiště. Pokud

měly zabránit masovému přílivu rolníků do měst, vyliďňování vesnice a vzniku vrstvy proletářských bezzemků, protože to by představovalo hrozbu pro veřejný pořádek; navíc posílily vesnické rady a starý systém společné držby půdy, takže pro rolníky bylo téměř nemožné svá políčka nějak slučovat, jakož i rozšiřovat nebo vylepšovat vše, co jim patřilo, případně dokonce přecházet k drobnému vlastnímu farmaření.

Trvalý odchod rolníků z vesnic byl tedy i v desetiletích následujících po zrušení nevolnictví obtížný, mohli je však snadno opouštět na přechodná období a pracovat jako námezdní síly v zemědělství, stavebnictví, hornictví nebo ve městech. Pro mnohé rodiny představovala taková práce dokonce životní nutnost, protože vydělanými penězi hradily daně a již zmíněné „vykoupení“. Ti venkované, kteří pracovali jako sezonní zaměstnanci čili tzv. *otchodniki*, bývali často pryč po řadu měsíců roku, takže obdělávat jejich políčka na vesnici museli ostatní rodinní příslušníci. Pokud se přitom rolníci nechávali najímat někde daleko od svého domova, například ti z centrální části Ruska, kteří pracovali v donbaských šachtách, vraceli se domů třeba jen pomáhat o žních nebo možná ještě na jarní setí. Praxe odcházet na sezonní práce sice existovala v zemi již odedávna, zejména v méně úrodných částech evropského Ruska, kde statkáři od svých nevolníků vyžadovali spíše peníze než obdělávání svých polí, ale koncem devatenáctého století a začátkem toho dvacátého se stávala čím dál častější, mimo jiné proto, že přibývalo pracovních příležitostí ve městech. V letech bezprostředně před vypuknutím první světové války si tak vyzvedávalo povolení k sezonní práci mimo svou vesnici každý rok zhruba devět miliónů rolníků, přičemž téměř polovina z nich směřovala jinam než do zemědělství^{XIII}.

by něco takového nastalo nebo by rolník zemřel bez potomků a nebyl nikdo, kdo by „půjčku“ státu uhradil, musela tak učinit občina jako celek, resp. byla za to zodpovědná její rada – mir. Pozn. odbor. korektora.

Každá druhá rolnická domácnost v evropské části Ruska měla tedy alespoň jednoho rodinného příslušníka, který ze své vesnice odešel za prací jinam, přičemž v Petrohradě, centrálních průmyslových regionech a západních provinciích to bylo ještě častěji, takže dojem, že na předrevolučním venkově této země se téměř nic neměnilo, mohl být dost dobře klamný. Dá se dokonce říct, že život řady rolníků se odehrával jak v tradičním světě ruské vesnice, tak v úplně jiném světě moderního průmyslového města, přičemž to, zda zůstávali v prvním z obou jmenovaných prostředí, nezáleželo jen na vzdálenosti od možného pracoviště, ale také na věku a pohlaví. Častěji totiž opouštěli své domovy mladí muži, kteří navíc přišli do kontaktu s modernějším světem poté, co museli nastoupit povinnou vojenskou službu, takže pouze svou vesnici a tradiční rolnický způsob života poznali spíše ženy a starší lidé. Na tyto rozdíly v životních zkušenostech obyvatel venkova ostatně výrazně poukázaly údaje o gramotnosti během sčítání lidu v roce 1897, podle kterých na tom mladí Rusové byli mnohem lépe než staří, muži vykazovali lepší výsledky než ženy, a číst, psát a počítat uměli častěji obyvatelé v méně úrodných částech evropského Ruska (kde se migrace za prací vyskytovala nejvíce) než v černozemních regionech s kvalitnější půdou^{XIV}.

Dělnická třída ve městech ovšem měla stále velmi blízko k rolnictvu. Počet osob trvale pracujících v průmyslu (v roce 1914 něco přes tři milióny) byl nižší než počet rolníků, kteří každý rok odcházeli ze svých vesnic za prací mimo oblast zemědělství, a bylo vlastně téměř nemožné od sebe rychle a bezchybně rozlišit ty, kteří v podstatě vůbec neopouštěli město, kde žili, a ty, kteří v tom městě po většinu roku pracovali, ale stále bydliště měli na venkově. I ti první si totiž v mnoha případech podrželi půdu ve vesnicích, z nichž pocházeli, a zanechali tam i své ženy a děti, zatímco další tam dokonce

dál žili, do příslušné továrny celý rok dojížděli a zpět se vraceli každý den nebo jednou týdně (zejména v moskevské oblasti). Pouze v Sankt Petěrburgu značná část dělníků veškeré své vazby na venkov přerušila.

Hlavní důvod, proč k sobě měly městský proletariát a rolnictvo tak blízko, spočíval v tom, že prudká industrializace Ruska byla jevem velmi nedávným. Teprve v devadesátých letech devatenáctého století, tedy více jak půl století po Británii, totiž země zažila rozsáhlý růst průmyslu a expanzi měst, a i tehdy vytvoření permanentní dělnické třídy brzdily podmínky zrušení nevolnictví z let šedesátých, které i nadále rolníky připoutávaly k jejich vesnicím. Valnou většinu ruského proletariátu prostě tvořili dělníci první generace, kteří měli převážně rolnické kořeny, jen velmi málo jich bylo něco víc než druhé generace či obyvateli měst. Sovětští historikové sice uvádějí, že když začínala první světová válka, více jak padesát procent osob manuálně pracujících v průmyslu spadalo alespoň do druhé generace, avšak tento podíl evidentně zahrnuje i zmíněné *otchodniki*, kterými navíc byli i jejich otcové.

Přes výše zmíněné důkazy slabého rozvoje se ruský průmysl v některých aspektech dal v době první světové války označit za dosti vyspělý. Jeho moderní část sice byla malá, ale zato nezvykle koncentrovaná, a to jak z hlediska geografického (šlo především o regiony v okolí Petrohradu a Moskvy a ukrajinský Donbas), tak co se týče velikosti továren. Relativní zaostalost, jak svého času napsal americký ekonom ruského původu¹ Alexander Gerschenkron, měla své výhody, protože díky opožděné industrializaci za pomoci značných zahraničních investic a výrazné angažovanosti státu mohla země

1 Přesněji ukrajinského původu. Pozn. odbor. korektora.

přeskočit některé z počátečních fází, půjčit si relativně vyspělé technické prostředky a přejít rychle k rozsáhlé moderní výrobě^{xv}. Podniky jako slavný Putilovský závod v hlavním městě, zabývající se zpracováním kovů a strojírenstvím, nebo slévárny v Donbasu, které byly převážně v zahraničních rukou, tak zaměstnávaly tisíce dělníků.

Vysoce koncentrovaný průmyslový proletariát má v podmínkách vyspělé kapitalistické výroby podle marxistické teorie sklon být revoluční, zatímco ten předchozí, se silnými vazbami na rolnictvo, nikoliv, takže v očích bolševiků zkoumajících revoluční potenciál stávající dělnické třídy v Rusku vykazovala tato protichůdné rysy. Empirická svědectví z období od devadesátých let do roku 1914 ovšem naznačují, že ve skutečnosti byl proletariát této země i přes své blízké vztahy k rolnictvu mimořádně bojovný – často a rozsáhle stávkoval, prokazoval značnou vzájemnou solidaritu, když se stavěl proti vedení podniků nebo i samotnému státu, a jeho požadavky měly obvykle nejen ekonomický, ale i politický charakter. Za revoluce v roce 1905 si například dělníci v Sankt Petěrburgu a Moskvě zorganizovali své vlastní orgány zvané sověty a ve svém boji pokračovali i poté, co car učinil ústupky týkající se ústavy, takže tažení liberálů středních vrstev proti autokracii tím skončilo. V létě roku 1914 pak stávkové hnutí proletářů v ruské metropoli nabylo takových hroživých rozměrů, že podle některých pozorovatelů vláda nemohla dost dobře podstoupit riziko, aby v souvislosti se začínající válkou vyhlásila všeobecnou mobilizaci¹.

Vysoce revoluční citění dělnictva v Rusku lze vysvětlit několika různými způsoby. Za prvé zde byl velmi obtížný i jen omezený

1 Nakonec však car Mikuláš II. 17. července (podle v Rusku tehdy užívaného juliánského kalendáře), resp. 30. července (podle v Evropě běžného gregoriánského kalendáře) všeobecnou mobilizaci vyhlásil. Pozn. odbor. korektora.

ekonomický protest vůči zaměstnavatelům, tedy to, co Lenin nazýval trade-unionismem. Ruský stát měl velký podíl v místním průmyslu a výrazně chránil zahraniční investory. Když to vypadalo, že by se stávka v nějakém soukromém podniku mohla vymknout z ruky, rychle zasáhla armáda.¹ I protesty hospodářského charakteru, tedy proti stávajícím nízkým mzdám a pracovním podmínkám, se tak velmi často stávaly protesty politickými, nemluvě již o tom, že v řadách ruského proletariátu byl značně rozšířený odpor vůči cizincům, a to jak ve vedení závodů, tak mezi zaměstnanci technických oddělení. Lenin, tedy ruský marxista, sice prohlašoval, že svým vlastním úsilím se dělnictvo jeho země dopravuje pouze k „odborářskému uvědomění“, nikoliv tomu revolučnímu, ale realita (na rozdíl od situace v západní Evropě) se ukázala být odlišnou.

Za druhé je třeba říci, že díky většinovému vesnickému původu byli příslušníci ruského proletariátu více revolučně naladěni než kdekoli jinde. V jejich zemi se totiž v případě rolníků nedalo mluvit o nějakých od přírody konzervativních drobných vlastnících půdy, jakými byli například ti ve Francii. Rusko mělo vždy tradici násilných anarchistických rebelií (*buntů*) namířených proti statkářům a úřadům. Nejvýraznějším příkladem budiž mohutné Pugačovovo povstání v sedmdesátých letech osmnáctého století, ale také třeba rolnické vzpoury v letech 1905 a 1906. Bouřlivou povahu lidí z venkova natrvalo neuklidnilo ani zrušení nevolnictví v roce 1861. Rolníci jej nepovažovali za spravedlivou či dostatečnou emancipaci. Výkupem se sice dostali k půdě, na které dříve pracovali, aby měli

1 Rusko mělo v 19. a na počátku 20. století (i po dobu světové války) vyčleněnu část vojenských jednotek pro boj s vnitřním nepřítelem, tedy pro zajištění klidu ve velkých ruských městech a na vesnici. Proti stávkujícím a demonstrujícím tedy nezasahovaly bojové jednotky, ale k zajištění veřejného pořádku speciálně dislokované a také vycvičené jednotky. Pozn. odbor. korektora.

z čeho žít, ale o půdu, na níž robovali, přišli. Čím dál víc rolníků toužilo právě po této půdě, a tak se i bouřlivými protesty dožadovali práva na ni. Měli pocit, že o ni přišli. Ti, kteří odešli do měst a stali se tam dělníky, byli navíc často mladí, bez rodinných závazků a zároveň dosud nezvyklí na disciplínu panující v továrnách. Nemluvě o obvyklých pocitech roztrpčení a marnosti, když je člověk vytržen ze svého domova a nedostatečně se asimiluje v jemu neznámém novém prostředí^{XVI}. Do určité míry byl ruský proletariát opravdu revoluční, jelikož prostě neměl čas získat „odborářské uvědomění“, o kterém psal Lenin, jinými slovy stát se „zabydlenými“ průmyslovými dělníky schopnými bránit své zájmy nerevolučními metodami, kteří si zároveň uvědomují i možnosti profesního růstu a kariérního vzestupu, nabízené moderní urbanizovanou společností lidem s určitým vzděláním a zručností.

K „modernímu“ charakteru měla ovšem ruská společnost stále ještě velmi daleko, a to i ve městech a mezi lidmi s vyšším vzděláním. Často se říkávalo, že Rusko nemá žádnou střední třídu, a opravdu, jeho podnikatelské a obchodnické vrstvy byly i nadále relativně slabé, i když už se začínaly objevovat různé profesní spolky a svazy i další znaky rodící se občanské společnosti^{XVII}. Na druhé straně vyšší vrstvy státního úřednictva zůstávaly i přes rostoucí profesionalizaci doménou šlechty, už z tradice třídy, která státu zajišťovala obsluhu. Výsady v dané oblasti byly pro její příslušníky o to důležitější, že coby majitelům půdy se jim po odstranění nevolnictví zhoršilo ekonomické postavení, jelikož jen menší části těchto statkářů aristokratického původu se úspěšně podařil přechod ke kapitalistické organizaci zemědělství zaměřenému na trh.

Schizofrenní povahu ruské společnosti začátkem dvacátého století dobře ilustrují někdy až ohromující způsoby, jakými se v tehdejším

telefonním seznamu charakterizovali občané největšího a nejmodernějšího města Sankt Petěrburgu. Někteří sice zůstali u tradičních forem a uváděli prostě své společenské postavení a hodnost („dědičný šlechtic“, „obchodník Prvního cechu“, „vážený občan“, „státní rada“), ale další už evidentně patřili k novému světu a ke jménu přidávali profesi nebo druh zaměstnání („burzovní makléř“, „strojní inženýr“, „ředitel společnosti“ nebo „lékařka“, což byl příklad rostoucí emancipace ruských žen). Třetí skupina pak sestávala z osob, které si nebyly jisty, kam vlastně patří, a tak jeden rok uváděly své postavení ve společnosti, zatímco v tom příštím pro změnu povolání, a u některých jmen bylo dokonce obojí najednou, viz svérázné „šlechtic, zubař“^{XVIII}.

V méně formálních situacích se vzdělání Rusové často označovali za příslušníky inteligence. Ze sociologického hlediska šlo o velmi záluďný termín, všeobecně vzato ale slovo „inteligence“ prostě označovalo vzdělanou elitu ovlivněnou Západem, která je odtržená od zbytku ruské společnosti všemi těmi školami, které absolvovala, a od vládnoucího autokratického režimu pro změnu svou radikální ideologií. Samotná ruská inteligence se ovšem nepovažovala za elitu, nýbrž spíše za jakousi beztřídní skupinu lidí, spojených morální snahou o pozvednutí společnosti, schopností „kritického myšlení“ a zejména pak kritickým, napůl až opozičním postojem k režimu. Výraz „inteligence“ začal být v Rusku běžně používán zhruba v polovině devatenáctého století, původ celého pojetí však lze objevit už v druhé polovině století osmnáctého, kdy byla šlechta zbavena povinnosti povinné služby pro stát a někteří její příslušníci, kteří nemohli plně uplatnit své nabyté vzdělání, přišli s alternativním „mravním duchem“ povinnosti „sloužit lidu“^{XIX}. Příslušnost k inteligenci byla přinejmenším v ideálním případě (v praxi tomu tak vždy nebylo) neslučitelná se státní službou. V případě ruského revolučního hnutí

druhé poloviny devatenáctého století, pro něž byla typická malá konspirativní organizace bojující proti autokracii s cílem osvobodit lid, tak šlo z valné části o výsledek radikální ideologie inteligence a její politické nespokojenosti.

Koncem tohoto století vznikly nové prestižní profese, takže vzdělání Rusové měli větší možnosti kariérní dráhy než dřív, a když v této době nějaký člověk sám sebe označil za příslušníka *inteligence*, často tím měl na mysli relativně pasivní liberální názory spíše než nějakou aktivní revoluční podporu politických změn. I tak však tato nová ruská třída převzala dost z tradice staré inteligence umět soucítit s revolucionáři a vážit si jich, zatímco vůči vládnoucímu režimu mít minimum sympatií, a to i když se jeho představitelé snažili prosazovat reformní politiku nebo na ně byl dokonce revolučními terory spáchán atentát.

Některá povolání navíc šla jen obtížně skloubit s naprostou podporou autokracie. Právnický obor například po reformě legislativy v šedesátých letech devatenáctého století zvukval, z dlouhodobého hlediska však tyto změny příliš úspěšné nebyly, protože nevedly více k právnímu státu, obzvláště v období reakce, které následovalo po zavraždění cara Alexandra II. v roce 1881 skupinou revolučních teroristů. Právníci, jejichž vzdělání jim vstúpilo víru právě v takový stát, měli tendenci nesouhlasit se svévolnými praktikami úřadů, neomezenou mocí policie a vládními pokusy ovlivňovat fungování soudního systému^{xx}. Podobně odmítavý vztah k režimu měla i zemstva, tedy místní volená zastupitelstva, která byla institucionálně zcela oddělena od úřadů na státní úrovni a často se s nimi dokonce dostávala do konfliktu. Začátkem dvacátého století tato zemstva zaměstnávala asi 70 000 pracovníků (lékařů, učitelů, agronomů, atd.) a jejich radikální názory byly všeobecně známé.

Inženýři a další techničtí odborníci pracující pro stát nebo i v soukromých podnicích už měli méně zřejmých důvodů, proč se k vládnoucímu režimu otáčet zády, zejména ve světle energické podpory modernizace hospodářství a industrializace v devadesátých letech ze strany ministerstva financí, v jehož čele stál Sergej Witte, a později i od ministerstva obchodu a průmyslu. Witte opravdu dělal maximum, aby mezi ruskými technickými experty i podnikateli získával podporu pro režim a jeho snahu o modernizaci, problém však spočíval v tom, že ministrovu zapálení pro ekonomický a technický pokrok evidentně nesdílela velká část úřednické elity země a jeho samotného navíc neměl v oblibě car Mikuláš II. Pracovníci z technických oborů i podnikatelé, kteří si přáli modernizaci, v zásadě možná neodmítali myšlenku autokratické vlády (i když řada z nich byla ve skutečnosti proti, jelikož přišli do styku s radikální politikou ještě coby studenti příslušných vysokých škol), jen s velkými obtížemi však dokázali pohlížet na režim jako na opravdového stoupence pokroku. Jeho výsledky totiž nebyly konzistentní a jeho politická ideologie příliš zřetelně odrážela nostalgii po letech minulých místo nějaké ucelené vize do budoucna.

Revoluční tradice

Úkol, který na sebe ruská inteligence vzala, zněl povznesení Ruska, přičemž první část spočívala ve vypracování sociálního a politického plánu, pokud se budoucnosti země týče, a druhá, bude-li to možné, přistoupit k činu a přeměnit jej ve skutečnost. Vzorem pro tuto budoucnost přitom byla stávající situace na Západě, protože ruští intelektuálové se sice mohli rozhodnout různé tamní jevy nejen přijmout, ale i odmítnout, nicméně všechny se stávaly předmětem